

ATIN DASTANI

Hamlet İsaخانlı

Atın əhliləşdirilməsi

Atkimilər və ya atgillər ailəsinə (elmi terminologiyaya görə *Equidae*) atlar, eşşəklər, qatırlar, zebirlər, vəhşi atlar və onların yoxa çıxmış növləri aid edilir. Atgillər ailəsinin Amerika mənşəli olduğu fikri formalaşmış, onun 54-55 milyon il əvvəl mövcud olduğu bəllidir. Əvvəl çox balaca (dovşan, sonra it boyda) olan at, mümkündür ki, otların artması nəticəsində böyüməyə başladı, ayaqları uzandı, qaçmağa alışdı. İlk atların qabaq ayaqları 4, dal ayaqları 3 dirnaqlı idi, sonra qabaq ayaqları da 3 dirnaqlı oldu (32-37 milyon il əvvəl). Get-gedə atın qaçışı sürətləndi və yan dirnaqları qısaldı, nəticədə at təkdirnaqlı oldu; hardasa 5 milyon il əvvəl at indiki şəklini aldı demək mümkündür. Təkdirnaqlılıq atı ən yaxşı qaçan heyvanlardan birinə çevirdi.

Vəhşi atın əhliləşdirilməsi işinin hardasa 5-6 min il əvvəl Cənubi Sibir və Qərbi Orta Asiya tərəflərdə baş verdiyi güman edilir. Atın əhliləşdirilməsi bəşər tarixinin ən böyük uğurlarından biridir. At qoyun və inəkdən sonra əhliləşdirildi. Başlanğıcda ola bilər ki, qoyun və inəklərdə olduğu kimi atın da südündən, ətindən və dərisindən istifadə edirdilər. Lakin, minilməyə başladıqdan sonra hörməti çox artan atın əti və südündən istifadə davam etsə də, onlar get-gedə arxa plana keçdi, nisbətən yaxın zamanlarda isə bir çox yerdə tamam unuduldu. Hazırda ölkələri at əti yeyən və yeməyən kimi iki hissəyə ayırmaq mümkündür; at əti yeyən də çoxdur, yeməyən də.

Vəhşi atların buzlaşma dövründə, təqribən 2 və ya 2.5 milyon il əvvəl Amerikadan Asiyaya gəlmə yolu insanların Asiyadan Amerikaya yayılma yollarının tərs istiqamətinə uyğun gəldiyi düşünülür (hər ikisi qurumuş Bering boğazından keçərək). Sonralar Amerikada atın kökü kəsildi (7.5 - 10 min il əvvəl); bunun tam səbəbi məlum deyil – iqlim dəyişikliyi, xəstəlikmi, insanların ovlamasını, ya daha nə? At ailəsindən olan zebirlər Afrika əhlidirlər. Bu "zolaqlı atlar"ın əcdadları Afrikaya gəlmiş vəhşi atlardır? Zebirlərin zolaqları Afrikadamı əmələ gəlib? Pigment dəyişməsi nəticəsində tünd rəng üzərində əmələ gələn bu ağ zolaqların dərini deşib qan içən və uçan dombagöz gecə böcəklərinə qarşı müdafiə

sistemi kimi təkamül etdiyini deyənlər var (*Josef H. Reichhof. Das Ratsel der Menschwerdung – Die Entstehung des Menschen im Wechselspiel der Natur. Deutscher Taschenbuch verlag, 1990. / İnsanun Evrimi. Beş Milyon Yülik Macera. Say, 2016; 10-cu fəsil*).

Atın əhliləşdirilməsi bir qədər gec baş verdi, atdan arabalarda istifadənin tarixi daha da üzü bəriyədir: “-3”-cü minilliyin sonları və ya “-2”-ci minilliyin əvvəlləri. At da it kimi insanın dostu oldu, hərçənd ki, atın əti və südündən də istifadə edilirdi – bir sıra ölkələrdə indi də. At südündən qımız adlı içki hazırlanır. Atın quyruq tükləri sərtliyi ilə seçilir; ondan simli musiqi alətlərini çalmaq üçün yay hazırlanır. Atın sidiyindən əczaçılıqda istifadə olunur.

Qədər in cəlvəsinə bax –Amerika mənşəli at Amerikanı tərk etdi və əhliləşmiş at Amerikaya ancaq 16-cı əsrdən başlayaraq bu qitəni kəşf və istila edən avropalılarla gəldi. İspaniyalı konkistador, kolonizator Hernán (Hernando) Cortés (1485-1547) indiki Meksika ərazisində yerləşən Aztec dövlətini fəth edərkən döyüşçülərinin mindikləri atları yerlilər möcüzəli güc, at və süvarini birləşmiş məxluq sayır, süvarilərin açdığı atəşi atın ağzından alov püskürməsi kimi qəbul edirdilər. Yəqin ki, çox qədimlərdə yunanlar da, sonralar Aztecədə olduğu kimi, ilk dəfə süvariləri görəndə onları bədəninin yuxarı hissəsi insan, aşağı hissəsi və ayaqları at olan məxluqlar, insan-at və ya at-insanlar sanmış, onlara kentavr adı verib əfsanələşdirmişlər. Kentavrlar fiziki cəhətdən insanlardan güclü olmaqla ağıllı məxluqlar sayılmış, həm zor işlətməyi sevmiş, həm də cəngavər ola bilməmişlər.

*Eradan əvvəl 510-500-cü illərə aid Kentavr təsviri.
Vatikan muzeyi. Roma*

*1-2-ci əsrlərə aid Kentavr heykəli.
Luvr muzeyi. Paris*

At, döyüş arabaları və atçılıq

Atlar irigözlü heyvanlardır (sevimli ata “alma gözlüm” deyiblər). Quruda yaşayan məməlilər arasında ən böyük gözü olan atdır. At qoxu biləndir – insandan daha yaxşı, amma bu işdə itə çatmaz. Ev atının orta yaşam müddəti 25-30 ildir, az da olsa, daha çox yaşayan atlara da rast gəlinir. Atı yüksək qiymətləndirən çox atalar sözü mövcuddur, məsələn, “At, arvad, silah əmanət edilməz”, “At ayağı külək olar, ozan dili yüyrek”, “At izi it izinə qarışmaz”, “At minəndə vərəm olmaz”. Atla rəftar və işləri düzgün ardicılıqla görmək barədə atalar sözləri: “Atı qamçı aparmaz, arpa aparar”, “At almamış axur hörmə”, “At oynatmaq” ifadəsi məcazi mənada qarşdakından çox güclü olmaq, onu saymamaq deməkdir.

Atın boynunun üst hissəsindəki uzun tüklərə atın yalı və ya yalmanı deyilir.

*Min Qazaxda köhlən ata
Yalmanına yata-yata...
(S. Vurğun, "Azərbaycan")*

Heyvanlardan fərqli olaraq insan öz uşağını qucağında daşıya bilir (iki ayaq üstə dik yerimək nəticəsində), üstəlik, özü ilə atın üstündə də apara bilir. Əhliləşmiş heyvanlar və təkər birlikdə arabanı, o cümlədən döyüş arabalarını meydana çıxardı; sonuncuların Mesopotamiyada, 5 min ildən üzü bəri, 4 min ildən əvvəl əmələ gəldiyi düşünülür. Sonra Çində də döyüş arabaları əsas savaşa vasitəsinə çevrildi, Çinin qonşuları və rəqibi olan hun, göytürk və uyqurlar isə at belində savaşa ustası idilər. Sanki əvvəl döyüş arabaları ilə, daha sonra at üstündə döyüş sənəti əmələ gəldi. Döyüş arabalarında adətən iki və daha çox adam olurdu: arabanı sürən və arabada dayanıb ox atan(lar). Əlbəttə, araba müəyyən yol tələb etdiyinə görə nisbətən düzən yerlərdə işə yarayırdı. At üstündə isə bir tək döyüşçü vuruşur, atını hər şəraitdə hər tərəfə sürə bilir, yəhər və üzəngi ona hər tərəfə ox atmaq imkanı verirdi. Beləliklə, at aranda da, dağda da, dinc həyatda da, savaşa da, qaçmaq istəyəndə də, təqib edəndə də, yük daşıyanda da, heyvan sürülərini idarə edəndə də (atlı çoban) insanın əsas həmdəmi, köməkçisi, dostu oldu. At insanların sevimli heyvanına çevrildi.

Təqribən 17 min il əvvələ aid edilən Lascaux mağara divarlarında qədim rəssam vəhşi at şəkli çəkmişdir. (-1400) -cü illər ətrafında Mitanni adlanan ərazidə (Cənub-şərqi Anadoluda) Kikkuli adlı müəllif Hitit (Het) dilində atlılıq haqqında, döyüş arabaları üçün atların təlimi barədə ətraflı kitab yazmışdır. Sokrat'ın tələbəsi Ksenofon və Arrian atları saxlama və təlim etmə, onlarla necə düzgün rəftar etmə, döyüşə necə hazırlama barədə bələdçi kitablar yazmışlar. Herodot, Pliny, Strabon kimi antik dövr tarixçi, coğrafiyaçı və ensiklopediyaçıları vəhşi atlardan bəhs etmişlər.

*Lascaux mağarasında Üst Paleolit dövrünə
aid at təsviri. Fransa*

Yəhər, yüyən, üzəngi, nal

Atın əhliləşdirilməsi sürətli nəqliyyat, daşıma və savaşa böyük sıçrayışa səbəb oldu. Uzun məsafələri qısa zamanda qət etmək, atın qaçış gücünü və davamlılığını artırmaq, savaşa zamanı at belində çevik hərəkət etmək imkanı əldə etmək məqsədilə, bir sözlə, minicinin at üstündə özünü rahat hiss etməsi, atı yaxşı idarə edə bilməsi üçün müəyyən vasitələrə, alətlərə ehtiyac yarandı.

Atın dırnaqları sərt yerlərdə, məsələn daşlıqda yeyilməsin deyərək, təbii sürətdə, dırnaqların aşağısını, yerə toxunan alt tərəfini nə şəkildə qorumaq fikri yarandı. Əvvəlcə dəri və ya bəzi ağac-lif parçaları ilə dırnaqların altını örtüb, onu kəndir və ya dəri vasitəsilə atın ayağına

möhkəm bağlayırdılar. Sonralar metal nal düzəldib onu mismarla atın ayağına bərkitməyə başladılar; bunun ilk dəfə harada və nə vaxt baş verdiyi dəqiq bilinmir. Nallanmış at daha dözümlü və etibarlı oldu.

Atı rahat şəkildə minmək, sürmək və yönəltmək üçün qədim zamanlardan bəri minici ilə at arasında yaxınlıq yaradan yəhər, üzəngi və yüyən kimi təbii köməkçi vasitələr yaradıldı. İnsanın minik və qoşqu vasitəsi kimi istifadə etdiyi fil, dəvə və öküz kimi heyvanların belinə də uyğun yəhər qoyulur. Eşşəyin belinə qoyulan palan içi əsasən samarla dolu örtükdür. Yəhər qayışlarla atın belinə bağlanan, at minənin oturması üçün xüsusi örtük-əşyadır. Yəhər bir tərəfdən adamın at üstündə rahat oturmasına, digər yandan isə atın belinin qorunmasına xidmət edir. Üzəngi yəhərə bağlanılır, ayaq qoyub ata minməyə və at belində müvazinəti saxlamağa kömək edir. Yəhər və üzəngili at üstündə döyüşçü daha rahat və daha dəqiq ox və nizə atmaq, qılınc işlətmək imkanı əldə etmişdir. Yəhərin atın əhliləşdirilməsindən sonra çox keçmədən böyük köçəri xalqlar (sak, kimmer, sarmat...) tərəfindən kəşf edildiyi düşünülür. Üzənginin 4-5-6-cı əsrlərdə cənubi Sibirdə, hun, türk və çinlilər tərəfindən ortaya çıxarıldığı deyilir (И. Л. Кыласов. О происхождении стремя. Советская археология, 1973, № 3, с. 24-36). Üzəngini Avropaya və İslam dünyasına Asiya tərəfdən axın edən köçərilər gətirdilər (7-8-ci əsrlərdən başlayaraq). Yüyən atı idarə etmək və yönəltmək üçün atın başına geydirilən və ağızına keçirilən əşya – vasitədir.

Yəhər

Yüyən

Üzəngi

Nal

Cəld qaçanlar

At insanın sürətlə yerdəyişməsini və daşınarı, böyük köçlərin quruda uzaq məsafələr qət etməsini təmin etdi. At üstündə çapmaq atın əhliləşdirilməsindən əvvəlki dövrdə, yüz min (milyon!?) illər ərzində məsafəni ancaq yeriməklə, piyada olaraq qət edən insanın yerdəyişmə sürətini kəskin sürətdə artırdı. Canlılar aləmində qaçış sürəti çox zaman həyati vacib, ölüm ya olum məsələsinə çevrilir. Yırtıcılar qaçan ovu təqib etmək üçün, təqib olunanlar isə canlarını qurtarmaq üçün – hər ikisi qaçmağa məcburdur.

İngilisdilli informasiya məkanında belə bir populyar deyim mövcuddur:

Every morning in Africa a gazelle wakes up. It knows it must outrun the fastest lion or it will be killed. Every morning in Africa a lion wakes up. It knows it must outrun the slowest gazelle or it will starve. It doesn't matter whether you're a Lion or a Gazelle - when the sun comes up, you'd better be running. (Hər səhər Afrikada bir ceyran oyanır. O bilir ki, aslandan sürətli olmasa, öləcək. Hər səhər Afrikada bir aslan oyanır. O bilir ki, ceyrandan daha sürətli olmasa, ac qalacaq. Fərqi yoxdur, aslansan ya ceyran, günəş doğulanda qaçmalısan).

Bu deyim əsasında bir şeir yazdım:

*Hər gün bu diyarda
Bir ceyran oyanır
Cəldqaçan aslandan
Daha bərk qaçmasa
Quş kimi uçmasa
Ceyran yaxşı qanır
Günün bir çağında
Aslan caynağında
Boğulub öləcək...*

*Hər gün bu diyarda
Bir aslan oyanır
Astagəl ceyrandan
Daha bərk qaçmasa
Quş kimi uçmasa
Aslan yaxşı qanır
Günün bir çağında
O, göz qabağında
Acından öləcək...*

*Aslansan, ya ceyran
Böyük fərqi yoxdur
Tək məsələ budur:
Kim daha cəld qaçır?!
Gün ki, işıq saçır
Çox ki şirindir can
Aslansan, ya ceyran
Qaçmağa məcbursan.*

At nə üçündür?

Cəmiyyət inkişaf etdikcə atdan istifadə yeni çalarlar aldı, at ovçuluq və gəzintidə, oyun və yarışlarda xüsusi rol oynamağa başladı. At kübarlıq rəmzi sayıldı, sosial vəziyyətin göstəricilərindən birinə çevrildi. Kübar cəmiyyətdə at gözəl hədiyyə sayıldı. At güc və məlahəti özündə birləşirdi. At üstündə olan insanda həmişə bir üstünlük duyğusu vardı və zaman bu duyğunu zəiflətmədi. At sevgisi davam etdi, amma, çağdaş dünyamızda at üstündə olanların sayı kəskin sürətdə azaldı.

Firdovsi'nin "Şahnamə"sində Turan hökmdarı Əfrasiyab və İran şahzadəsi Siyavuş at belində çövkən oynayırdılar (Turan İran üzərində qələbə çaldı). Qədim çövkən oyunu Azərbaycan, İran və Orta Asiyada yayılmışdı, sonra bütün İslam dünyasında çox sevildi. Şah və sultanlar, əyan və bəylər, hətta kübar qadınlar da çövkən oynayırdılar. Bu oyun Hindistan və Çinə də yayıldı və çox populyar oldu. Yeni dövrdə ingilislər Hindistandan polo'nu götürüb dünyaya yaydılar. Çağdaş polo oyunu hər biri at belində dörd oyunçu olmaqla iki komandanın yarışdır; at üstündə oturan oyunçular əllərindəki ağacla yerdəki topu (diametri 7.5 – 11 cm arası) rəqib komandanın qapısına vurmağa, qol etməyə çalışırlar.

Daşıma və minik üçün atdan başqa eşşək, dəvə, öküz və fillərdən istifadə olunurdu. Səhrada minik və yükdaşımada dəvə birinci, at ikinci rol oynadı. James Watt'un (1736-1819) elmə və texnologiyaya daxil etdiyi "At gücü" termini atın insan həyatında oynadığı böyük rolun təcəssümü kimi şərh oluna bilər. Watt buxar maşınının gücünü yük-qoşqu atlarının xüsusi seçilmiş dəyirman təkərini döndərmə gücü ilə ölçürdü. Buxar maşınları dövrü əslində ata ehtiyacı çox artırırdı. Fabrik, ferma və bazarlara və oradan tələb olunan yerlərə daşıma, un dəyirmanlarının işləməsi, otun biçim və yığılı, fayton, kanal qayıqları və omnibusların hərəkəti atlar vasitəsilə təmin edilirdi. Omnibus (ingiliscə Horsebus və ya Horse-drawn omnibus) atların daşdığı çoxsərnişinli nəqliyyat vasitəsi idi, onu avtobusların

Omnibus. 1890-cı il

əcdadı saymaq olar.

Hazırda mobil telefonsuz, internetsiz, avtomobillərsiz həyat mümkün olmadığı kimi, keçmişdə həyatı atsız təsəvvür etmək mümkün deyildi.

At böyük köçlərin, böyük yürüşlərin həyata keçirilməsində həlledici rol oynadı. 19-cu əsrə, dəmir yolunun kəşfinə qədər atı əvəz edə bilən heç nə yox idi, at yer üzərində ən yaxşı və ən sürətli minik vasitəsi idi. Bundan sonra da yüz ildən çox bir müddətdə at yenə də insanın yaxın köməkçisi və əzizi idi. Birinci Dünya savaşında süvarilər mühüm rol oynadılar. Birinci Dünya savaşının sonu 1919-1920-ci illər Rusiyada, Vətəndaş savaşında Semen Budenny (1883-1973) böyük süvari orduya başçılıq etmiş, şöhrətlənmişdi.

İkinci Dünya savaşında isə atın rolu çox azaldı və sonrakı illərdə atdan daha sürətli olan minik maşınları çoxaldı, adiləşdi, get-gedə kütləviləşdi və nəqliyyat vasitəsi kimi atı əvəz etdi. Çox uzaq məsafələri isə havada uçmaqla, yəni təyyarədən istifadə etməklə qət etməyə başladılar. Daşıma və şümləmə kimi işlərdə də at əvəzinə uyğun olaraq yük maşını, qatar, təyyarə və traktor kimi texniki vasitələr ortaya girdi. Savaş texnikası da maşınlaşdı, tanklar və zirehli maşınlar qılıncı, tüfəngli süvari dəstələrini əvəz etdilər.

Semen Budenny

*Birinci Süvari Ordusunun trubaçıları.
Müəllif: Mitrofan Grekov. 1934*

At cinsləri

Gözəl at deyəndə ata xas olan çox müxtəlif əlamətlər nəzərdə tutulur – rənglər, rənglərin kombinasiyası, baş və qaş, boyun, göz, yal, quyruq və onun duruşu, ayaqlar, dirnaqlar, fiziki güc, yerləş, davranış, naz, hirs, temperament, oynaqlıq, şahə qalxmaq, kübarlıq və s. Gözəl atdan göz çəkmək olmur, doymaq olmur. Gözəl və məşhur atlara heykəllər qoyulur. Çağdaş yüzlərlə (250 ətrafında?!) at cinsləri o qədər çox və cürbəcürdür ki, onları saymaq və səciyyələndirmək elə çətin və həcmli işdir ki, buna girişmək fikrindən uzağam. Kiçik boylu və qısa ayaqlı (eşşəyə bənzər) Poni adlı atlardan əsasən əyləncə məqsədilə, o cümlədən uşaqlar üçün istifadə edilir; ayı cinsindən olan Panda ilə at cinsindən olan Poni arasında rəmzi yaxınlıq var. Digər kiçik, miniatür at növləri də mövcuddur, məsələn qoç və ya keçi böyüklüyündə.

Xarici görünüşcə atları bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri, çox zaman birincisi onun rəngidir, atlar çox zaman öz rənginə və ya rəng kombi-

nasiyalarına görə ad alırlar - ağ at, boz at, kəhər at, xallı, qaşqa kimi. Çox müxtəlif rəngli atlar mövcuddur - qırmızı-şabalıdı, qaramtıl qırmızı-şabalıdı, kəhər (açıq-şabalıdı), qara, boz (ağımtıl), ağ rəng içində qırmızı-şabalıdı, ikirəng - ağ üzərində (xallı at), qaşqa (başının ön hissəsində ağ zolaq olan at)... Peyvənd nəticəsində çoxçalarlı atlar meydana çıxır.

Poni atlar

Şərqdə məşhur olan təmizqanlı ərəb atı dünyada ən çox sevilən at cinslərindən birinə çevrildi. Ərəb atını ən qədim və ən geniş yayılmış minik atı saymaq mümkündür. Orta boylu, möhkəm əzələli, çox dözümlü və uzunömürlü, qaynar qanlı, iri gözlü və nazik boyunlu bu gözəl və cəld at cinsinin vətəni Ərəbistan yarımadası sayılır. Uzaq məsafələrə dördayaqlı qaçışda bərabəri olmayan ərəb atı İslamlaşma, Xaç yürüşləri və Osmanlı imperiyası vasitəsilə Avropaya və sonra dünyaya yayıldı, yeni at cinslərinin yetişdirilməsində çox böyük rol oynadı. Ərəb atları əsasən qızılı-parlaq, kürən, kəhər və boz rənglərdə olur.

Ərəb atı

Waterloo döyüşündə (18 iyul 1815) Napoleon Morengo (və ya Ali?!) adlı ərəb atına, hersoq Wellington isə Copenhagen adlı ərəb atına minmişdi. Copenhagen uzun yaşadı.

Napoleonun atı isə savaşda ingilislərin əlinə keçdi, hazırda onun skeleti London National Army muzeyindədir. Yeri gəlmişkən, Waterloo döyüşündə külli miqdarda at itkisi baş vermişdi (azı 10 min, 40 minə yaxın dəyənlər də var). Ölən, yaralanan və əsir düşən insan itkisi fransızlarda 40 minə yaxın, Britaniya-Prussiya ittifaqında isə 22 min ətrafında olmuşdu.

*Hersoq Wellington`un Copenhagen adlı atı.
Müəllif: Samuel Spode*

*Napoleon`un Morengo adlı atının skeleti.
National Army Museum. London*

* * *

Ən qədim təmizqanlı at növlərindən biri Türkmən atıdır. Orta Asiyada yetişmiş, türk və monqolların döyüş atı olmuş sürətli və dözümlü türkmən atlarının nəslı kəsilsə də, onun davamı sayılan Axal-təkə atları məşhurdur. Bu atlar Axal vahəsində məskən salmış təkə-türkmən (türk) tayfaları tərəfindən yetişdirilmişdir. Məşhur *Thoroughbred* cinsinin 17-ci əsrdə türkmən atı ilə peyvənd nəticəsi olduğu məlumdur.

Ortadan hündür boya malik, zərif dərili, iri badamı gözlü Axal-təkə atları sürətli və çox dözümlüdür, səhra şəraitində yetişib, susuzluğa ən çox davam gətirən at cinsi sayılır. Türkmən atlarının ərəb atlarına təsiri olduğunu dəyənlər var, digər tərəfdən, ərəb, türkmən, bərbər və Axal-təkə atlarının şərqli bir ümumi əcdaddan törəyə bilməsi ehtimalı

Axal-təkə atı

da mövcuddur. Qarabağ və bir sıra rus at cinslərinin yetişməsində də Axal-təke cinsi rol oynamışdır. Axal-təke atlarının şöhrəti Çağdaş Türkmənistanda Atçılıq (və ya Atyetişdirmə) nazirliyinin yararına gətirib çıxardı.

Barbər atı - (ingiliscə Barb, Berber, Barbary horse) Şimali Afrikada, bərbərlərin yetişdirdiyi atdır. Sürət və dözümlülük cəhətdən ərəb atına oxşayır. Ərəb atından sonra yeni at cinsləri yetişdirilməsində çox rol oynamışdır.

Beynəlxalq yarışlarda Ağır Avropa atları ilə yüngül qaynar qanlı şərq atlarının peyvəndi nəticəsində Avropada istiqanlı at cinsləri əmələ gəldi: Avropanın ən qədim atlarından biri- Əndəlüs atı gərək ki, bu istiqamətdə ilk addım oldu. Bu yolla 18-ci əsrdə meydana çıxan *İngilis atı* - bu uzun ayaqlı və böyük ürəkli at məşhur oldu, qaçış yarışlarında ən yüksək nəticələr göstərdi. *Thoroughbred* - Orta əsrlərdə İngiltərədə yetişdirilmiş və get-gedə dünyaya, o cümlədən Amerikaya yayılmış və çox tanınmış qaçış atlarından biridir. Adının mənası *Təmizcins* olsa da, müxtəlif cütləşmələr nəticəsində təkmilləşdirilmişdir. Amerikalı *Quarter Horse* - qısa məsafələrə qaçışda əvəzsiz olan bu at Amerikada ən çox yayılmış atdır (adı dördüdə bir mil məsafəli yarışlarda şöhrəti ilə bağlıdır). Ranço və fermalarda iş atı kimi də istifadə olunur. Qaçışda böyük ad çıxarmış atlar məşhur idmançılar kimi tanınır, sevilir, möcüzə sayılırlar, məsələn, *Citation, Secretariat, Zenyatta, Black Caviar, Winx horse, Frankel...*

Thoroughbred cinsi at

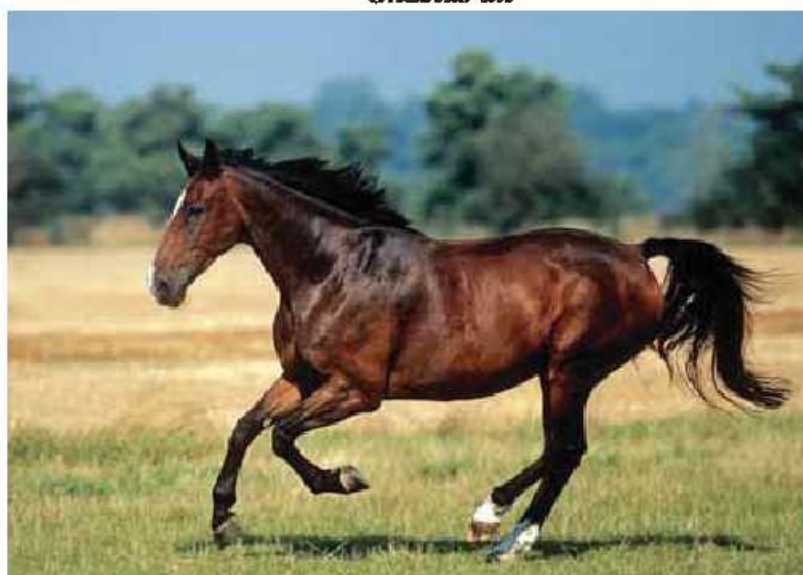
Thoroughbred cinsi at

Barbər atı

Əndəlis atı

İngilis atı

Amerikan Quarter Horse atı

Citation adlı at

Secretariat adlı at

Zenyatta adlı at

Black Caviar adlı at

Winx adlı at

Frankel adlı at

Cins at yetişdirmək və mövcud cinsləri təkmilləşdirmək üçün bu işlə maraqlanan şəxslər və dövlətlər at yetişdirmə mərkəzləri (at zavodu) qurmaq işinə girişmişlər. Bu sahəyə 17-ci əsrdə xüsusi fikir verildi, sonrakı əsrlərdə bu fəaliyyət çox genişləndi. Get-gedə dövlət at yetişdirmə mərkəzləri azalmağa, uyğun özəl mərkəzlər isə sürətlə artmağa başladı. 19-cu əsrin sonlarına yaxın dünyada mövcud olan atların sayı təqribən 60 milyon idi, Rusiya 25 milyon atla dünya birincisi idi, hərçənd ki, keyfiyyətcə Rusiyada at yetişdirmə işi Avropadan, həmçinin Amerikadan açıq geri qalırdı (*Коневодство и коннозаводство. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. СПб., 1890-1907*).

Vəhşi atların növləri haqqında xüsusi söhbət açmıram. 1878-1881-ci ildə tapılıb təsvir edilmiş Prjevalski atı hazırda mövcud olan yeganə vəhşi at növüdür. Digər vəhşi atların kökləri kəsilməmişdir. Türklər tərəfindən "Tarpın" adı verilmiş vəhşi atların sonuncusu 1909-cu ilə aiddir. Boyu, bədən uzunluğu və ayaq uzunluğu ev atlarından daha qısa olan Prjevalski atı ilə ev atlarının fərqli əcdadlardan törədikləri qəbul olunmuşdur. Ev atı 32 cüt, Prjevalski atı isə 33 cüt xromosoma malikdir. Prjevalski atı ilə yanaşı taxı, Mongol vəhşi atı və ya Junqar vəhşi atı adları da işlənir. Vəhşi Prjevalski atlarını indi təbiət qoynunda deyil, ancaq zooparklarda və bəzi yarıqoruq kimi yerlərdə görmək mümkündür.

Çernobil təcrid zonasında Prjevalski atı

Azərbaycan atları

Azərbaycanın gözəl guşəsi Qarabağ öz ecazkar təbiəti – füsunkar dağları, dərələri, düzləri, çiçəkli çəmənləri ilə göz oxşayır. Qarabağın ən böyük zənginliyi, yəqin ki, onun nadir musiqi diyarı olmasında, böyük musiqi mərkəzlərindən biri kimi tanınmasındadır. Qarabağ sehrli diyardır, onun zənginliyini sayıb-qurtarmaq olmur – Qarabağ adı ilə şöhrət tapmış xalçalar, xarı bülbül adlı qeyri-adi məhəbbət gülü, Qarabağ atı...

Qarabağ atının yerli türkmən, Axal-təke və ərəb atlarının iştirakı ilə yetişdirildiyi deyilir. Qarabağ xanlığının qurucusu Pənahəli xan (1693-1763) vaxtından üzü bəri Qarabağda atçılıq inkişaf etmişdir. Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan (1732-1806) böyük at həvəskarı idi, at yetişdirilməsinə xüsusi fikir verirdi. Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan (1763-1845) bu işə əhəmiyyət vermədi, lakin onun qızı Xurşidbanu Natəvan xanım (1832-1897) Qarabağ atlarının yetişdirilməsi və tanıtılması ilə həvəslə məşğul olmuşdur. 19-cu əsrdə Qarabağ atları dünya sərgilərində medallar və fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür. Qarabağ atları, onların xüsusiyyətləri, istifadəsi və şöhrəti haqqında Avropa, Asiya və Rusiyada diplomatlar, səyyahlar, şair və

*Xan adlı Qarabağ atı.
Müəllif: Nikolay Sverçkov 1865*

Qarabağ atı.

Müəllif: Vasiliy Vereşşaqin

böhran əmələ gəlmiş, bu iş tənəzzülə uğramışdır. "SSRİ dövründə Ağdam atçılıq zavodu Qarabağ atlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olmuşdur" (*Hamlet İsxanlı. Mənim Qarabağım və ya Qarabağ dünyünü. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2022; s.31*). Qarabağ atları əsasən qızılı-parlaq, parıltılı kürən, həmçinin kəhər və boz rənglərdə, yalı və quyruğu əsasən tünd-şabalıdı rəngdə olur. Qarabağ atı köhlən, Axal-təkə kimi nazik dəri, zərif tüklü, cəld və dözümlüdür, dağ yerlərində xüsusi bacarıq göstərir. Qarabağ atları arasında "Sarılar" adı daşıyan qızılı-sarı cins at kübarlar arasında çox maraqlı doğurmuşdur. Axal-təkə ilə cütləşmə nəticəsində alınan "təkə-ceyran" cinsi də qiymətləndirilmişdir. Qarabağ atları – "Xan" Parisdə Ümumdünya sərgisində (1869) və "Meymun" Ümumrusiya sərgisində (1867) gümüş medal almışlar. 1956-cı ildə Sovet dövlət rəhbəri N.S.Xruşşov Böyük Britaniya kraliçası 2-ci Elizavetaya hədiyyə olaraq iki at göndərmişdi – Axal-təkə atı və "Zaman" adlı Qarabağ atı.

Azərbaycanda 18-19-cu əsrlərdə Qazaxda yetişdirilmiş at cinsi Dilbaz və ya Qazax atı kimi tanınmışdır. Bu cinsin təkamülündə Qarabağ və ərəb atlarının iştirakı ilə cütləşmələrdən istifadə olunmuşdur. S. Vurğun "Əlim tərpenməmiş oyna yerindən" misrası ilə başlayan "A köhlən atım" şeirində, çox güman ki, mindiyi Qarabağ və ya Qazaxın Dilbaz atını vəsf edirdi.

1956-cı ildə 2-ci Elizavetaya hədiyyə olunan "Zaman" adlı Qarabağ atı

yazıçılar, o cümlədən Puşkin, Lermontov, M.F. Axundov, L. Tolstoy, Qurban Səid və başqaları söhbət açmışlar. Nikolay Sverçkov və Vasiliy Vereşşaqin öz rəsmlərində Qarabağ atını canlandırmışlar. "Qarabağ sözü Rusiyada heç də coğrafi təsəvvür deyil, qeyri-adi gözəl və bərk qaçan cins at obrazı yaradırdı" (*Шазинян, М. 1946. Советское Закавказье. Москва-Ленинград: Гос. изд-во худож. лит-ры*). Rusiyada at cinslərinin yetişdirilməsi işində Qarabağ atlarının rolu şəksizdir.

19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində Qarabağ atlarının yetişdirilməsində

At belində gəzən xalqlar. Türklər

Bütün xalqlar at minmişlər, gec ya tez. Amma, bəziləri "at minən xalqlar" kimi tanınmışlar. Atın əhliləşdirildiyi və ya əhliləşmiş atın geniş meydana çıxdığı yerlərin qədim sakinləri atı sevmiş və yaxşı at minən olmuşlar – bu fikir təbii. Atın əhliləşdirilməsində iştirak edən, at minən kimi tanınan qədim xalqlar arasında Sak, Massaget, Skif, Hun, Avar, Türk və Monqolların adları çəkilir. Qədim türklərin (və ya onların əcdadlarının) atı əhliləşdirənlər arasında olduqları, hətta "at minən ilk insanlar" olduqları deyilir; bu barədə birinci növbədə qeyri-türk alimlər, məsələn, O. Mengghin, W. Koppers, F. Flor, W. Schmidt yazmışlar. (Bax: "Türk Kültüründə At və Çağdaş Atçılıq". Editor: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, 1995, s. 25-26).

Köçərilərin oturaq həyat seçənlərdən hərbi üstünlüyünü müəyyən edən mühüm səbəb köçərilərin at üstündə hərəkət etmələri idi. At çöl və köç mədəniyyətlərinin ən aparıcı qüvvələrindən biri kimi qiymətləndirilmiş, atın iqtisadi dəyəri çox yüksək olmuşdur. Köçəri həyat tərzini heyvandarlığın inkişafını tələb etmişdir. İlk çöl imperiyası yaratmış olan Asiya hunlarının (Hunnu və ya Syunnu'ların) həyatları ata bağlı idi. Qədim hun və türklər arasında atçılıq, qoyunçuluq, həmçinin iribuynuzlu malçılıq həyatı vacib fəaliyyət növü olmuşdur; əlbəttə, qatır, eşşək və dəvəçilik də vardı. Qədim çinlilər hunlarla həm savaşır, həm də ticarət edirdilər. Çinlilər hunlardan at istəyir, əvəzində əsasən ipək parça verirdilər. Hədiyyə və ya bac-xərac olaraq hunlar at, çinlilər isə ipək göndərirdilər. Çinlilərlə hunlar və türklər arasında at-ipək alış-satışında müxtəlif vaxtlarda bir at bir və beş arası top və ya on top (dəst, parça) ətrafında ipəyə dəyişdirilirdi (Faruk Sümer. *Türklərdə Atçılıq və Binicilik. TDAV Yayınları, İstanbul, 1983; s.12*). Hun, türk və uyqur dövlətlərinin iqtisadi təməlinə sanki at dayanırdı. Ata sahib olmaq, böyük at ilxuları əldə etmək üçün savaşa girirdilər. At sahibləri öz atlarının tanınması üçün, adətən, atlara xüsusi damğa vurardılar.

Türklərin əcdadı sayılan Asiya hunları və prototürklərin də daxil olduğu Avropa hunları cins at yetişdirməkdə, at minməkdə və at üstündə döyüşdə, o cümlədən ox atmaqda böyük məharət sahibi olmuşlar. Hun dövrü tarixçiləri hunların həyatının atla çox sıx bağlı olduğunu xüsusi vurğulamışlar: "hənzür ayaqda dura bilən hər hun uşağının yanında yəhərlənmiş bir at olurdu! Avropa hunları at üstündə yeyər, içər, alış-veriş edər, söhbət edər, yatardılar (Osman Fikri Sertkaya. *Eski Türk Kültüründə At*. Bax: "Türk Kültüründə At və Çağdaş Atçılıq". İstanbul, 1995. s. 26) (?Linder, 1963. s. 18).

"1246-cı ildə papanın elçisi olaraq Orta Asiya bölgəsini başdan-başa keçib Monqolustana gedən Plano Carpini atların çoxluğu qarşısında heyrətdə qalaraq belə yazmışdı: heyvanların çoxluğu baxımından onlar son dərəcə zəngin insanlardır; heyvanları başlıca dəvə, sığır, qoyun və keçidir; atlarına gəlincə, o qədər çox atları var ki, dünyanın geri qalan qismində o qədər çox sayda at olduğunu sanmayıram" (Faruk Sümer. *Türklərdə Atçılıq və Binicilik. TDAV Yayınları, İstanbul, 1983; s. 2*).

* * *

Türklərin özü tərəfindən 8-ci əsrin 20-30-cu illərində yazıya alınmış Orxon-Yenisey daş kitabələri türk böyükklərinin qəhrəmanlığını, dövlət qurmalarını vəsf edir. Türklərin döyüş həyatında atın oynadığı rol bu yazılı abidələrdə aydın görünür. Türklərin böyük qəhrəmanı Kül Tiqin'in döyüş zamanı altındakı atların vurulması, hər atın öz adı ilə anılması və onun döyüşə davam etmək üçün tez-tez at dəyişdirməyi maraqlıdır. Kül Tiqin "21 yaşında ikən... Tadıqın Çorun boz atna minib hücum etdi. O at orda öldü". Və Kül Tiqin "İşbara Yantarın boz atna mindi..., o at da öldü", sonra "Yiqen Siliq bəyin giyimli doru atna minib hücum etdi. O at da orda öldü". Kül Tiqin zireh geyinibmiş, ona "yüzdən artıq ox vurdular, üzünə,

başına bir dənə də dəymədi". Yəni, mindiyi atlar vurulsa da, qəhrəman özü sağ qalır və yeri ata minirdi. Qırğızlarla savaşa "Kül Tiqin Bayırkun'un ağ ayğırına atılıb hücum etdi"; bu at da vuruldu. Türqışlərlə savaşıldı, bu dəfə "Kül Tiqin alrı ağ boz ata minib hücum etdi" (burada mətn yarımçıq qalıb, bu atın ölüb-ölmədiyini bilmir). Bəzən hücumun zəifləməsi at və azuqə qıtlığı ilə bağlı olurdu; "Bizim əsgərin atı zəif, azuqəsi yox idi". Sonrakı savaşılda Kül Tiqin Alp Şalçı ata mindi, üç dəfə savaşa girdi, bu at yalnız üçüncü savaşılda vuruldu. O, daha sonra Azman ata və Az yağızına və öksüz ata mindi. Böyük sərkərdə Kül Tiqin öləndə var-dövləti arasında dörd minlik ılıxı da vardı (*Orhun Abidələri. Prof. Dr. Muharrem Ergin. Boğaziçi Yayınları İstanbul, 2007; s. 21-31*). Yazılı mətnin müəllifi Bilgə Kağan iqtisadi məsələlərin həllində atın rolunu vurğulayır: "Türk mülleti ac idi. O at sürüsünü alıb bəslədim" (s. 51). Tonyukuk abidəsində məntəqələr arasındakı məsafə vahidi "bir at yolu" deyə müəyyən edilir (s. 73).

Böyük dilçi Mahmud Qaşqari öz məşhur "Divan-ü Lügati't-Türk" (1074) kitabında "At Türk'ün qanadıdır" deyir (*Kaşkarlı, I, 48-49. Faruk Sümer. 1983; s.1*). Hun və türklər məhz at üstündə qanad açıb böyük yürüşə çıxdılar və at belində sürətlə məlum dünyaya yayıldılar. "Quş hədəfinə (qayəsine) qanadı ilə çatdığı kimi, insan da arzusuna atı sayəsində yetişir" (*Kaşkarlı, I, 34-35*). At onu sevən şəxsləri qəhrəmana, onu sevən güclü xalqları fəthə döndərdi. Mahmud Qaşqari'nin lüğəti atlar, atçılıq, atın fiziki və qaçış özəllikləri, at rəngləri, atçılıq terminləri, at məhsulları, at xəstəlikləri kimi sahələrə aid sözlərə baş vuran, atçılıq terminləri haqqında geniş söhbət açan bir ensiklopediya təsiri bağışlayır.

Mahmud Qaşqari'nin müasiri və yerlisi olan Yusub Balasaqunlu dövləti idarəetmə fəlsəfəsinə həsr etdiyi "Kutadqu Bilig" əsərində ata doğru münasibəti vurğulayır: "Mərd öyülsə əliylə arslan tutar, at öyülsə, yüyürər, uçan quşa yetişər" (*Arat, R. Rahmeti: Kutadgu Bilig- II, Çeviri, 4. Baskı, TTK yay.: Ankara 1988, XXVIII + 477; s. 2401-179*). Bu əsərdə əməyi sayəsində xoşbəxt olan şəxs "səadət atına minən insan" (1608-124) kimi təqdim edilir, eyni zamanda səadətə keçiciliyi, faniyyəti yada salınır: "Səadət əslində köçər at (köç atı) kimidir, köçər gedər." (1704-131). Çox sayda cins atlara sahib olmaq zənginliyin mühüm əlamətidir: "Sən dünya malını topladın və zənginləşdin; hər cür ərəb atlarına, cins atlara və daylara malik oldun." (5803-415). Digər bir maraqlı fikir zamanın üzərinə minilmiş bir at kimi şərh olunmasıdır: "Anasından doğulub adı verilincə yolcu olaraq zamanə atına minər." (1388-109).

Türklər və at mövzusunə aid aşağıdakı ədəbiyyata baxmaq olar.

Eberhard, Wolfram. (1940). "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat". *Ülki*. 92, 161- 177.

Caferoğlu, A., "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953

Clauson, S.G., "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", *Central Asiatic Journal*, 10/3-4, Wiesbaden 1965

Lindner, R.P., "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, No 92, London 1981

Sümer, F., *Türklərdə Atçılıq və Binicilik*, İstanbul, 1995.

Creel, H.G., "The Role of the Horse in Chinese History", *The American Historical Review*, 70/3, Chicago 1965

Çinar, A. A. (1993), *Türklərdə At və Atçılıq*, Ankara.

Çinar, A. A. (1995), "Divanu Lügati't-Türk'te At Kültürü", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul.

Demirbilek, S. (2005), "Kutadgu Bilig'de At Kültürü", *Milli Folklor*, İstanbul, s. 134-138.

Sertkaya, O. F. (1995), "Eski Türk Kültüründe At", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul, 1995, s.26.

Əl-Cahiz və Ömər Xəyyam türk atlılarını vəsf edirlər

Əl-Cahiz (776-868/9) 9-cu əsrdə yazıb-yaratmış, "Kitab əl-Hayavan" (Heyvanlar kitabı / Zoologiya) əsərində heyvanların yaşamaq uğrunda mübarizə aparması və bioloji təkamül ideyası ilə Darwin'i təqribən min il qabaqlamış məşhur ərəb yazıçısı və elm adamıdır. O, türkləri yaxından müşahidə etmiş, türklərin hərbi məharəti və süvari kimi fəvqəladə qabiliyyətə malik olmaları barədə "Fəzail əl-Ətrak" (Türklərin fəzilətləri) adlı maraqlı əsər yazmışdır. Əl-Cahiz türkün həyatını at belində keçirməsini, türkün ata münasibətini təsvir və vəsf etmiş, atlı döyüşçü kimi türkün digər xalq və toplularla ("Xarici" adlanan və hərbi qanadı olan qrupla, xorasanlı və iranlılarla və s.) müqayisədə çox üstün olduğunu göstərmişdir (*al-Jahiz. The Merits of the Turks. See: Charles Pellat. The Life and Works of Jahiz. University of California Press, Berkeley, 1969*). Bu əsərdən aşağıda alıntılar edirəm (olduğu kimi və ya məzmununa xələl gətirməyən ixtisarla, ixtisara uyğun qrammatik düzəlişlərlə).

Türklər çox yaxşı nizəatan olmaqla yanaşı, onların, məsələn, min atlısı ağır vəziyyətə düşsə, hamısı birlikdə tək yayılımla bütün oxlarını atacaq və min düşmən atlısını yerə sərəcəklər. At üstündə oxatmada türklər qədər öz şücaətləri ilə məşhur başqa xalq yoxdur. Türk öz yəhərindən heyvanı, quşu, hədəfi, insanı, uzanmış heyvanı, nişan dirəyini və ya yuvasında əyilmiş yırtıcı quşu vuracaq. Türk, atı çapa-çapa nə qədər yorulsa da, öz atışmağına davam edir, başqaları bir ox atana qədər o, on ox atır. Türk atını dağın yamacına doğru və ya dərədən aşağıya başqaları düzən yerdə gedəndən daha sürətlə çapır.

Türkün biri öndə, digəri başının arxasında olmaqla iki cüt gözü var. Türk döyüşdə digərləri kimi elə-belə geriyə çəkilmir, o, həqiqətən də atının başını döndərsə, bu, düşmən üçün öldürücü zəhər və dəqiq ölüm deməkdir, çünki o, oxunu qarşı tərəfə olduğu kimi arxa tərəfinə doğru da nişan alıb ata bilər. Türkün tam at çapma vəziyyətində kəməndindən istifadə etməklə düşmən atını yəhərdən yerə salmaq hiyləsi xüsusilə qorxuncdur.

Türkün yortma və davamlı dördnala çaparaq uzun gecələr yol getməsi, ölkəni başdan ayağa kəsib keçmə qabiliyyəti var; bu, həqiqətən, qeyri-adidir. Türk atlı kimi peşəkar nalçıdan daha təcrübəlidir və öz atından nə əldə etmək istədiyini təlimçidən, məşqçidən daha yaxşı bilir. Türklərin gündəlik həyatı təfərrüatı ilə hesablınsaydı, onun yerə nisbətən yəhərdə daha çox vaxt keçirdiyi məlum olardı. Türk gah aygır, gah da cins madyana minir. O hara olur olsun - döyüşə, səfərə, ova və ya bir tapşırıq üzrə gedirsə, onun cins madyanı öz aygırının arxasında gedir. Atına dincəlmək lazımdırsa, o, düşünmədən, ayaqları yerə dəyər-dəyməz, o biri atının üzərinə sıçrayır.

Türk atından o qədər çox şey tələb edir ki, onun şərtini yalnız ən dözümlü at ödəyə bilər; hətta onun əldən düşənə qədər sürdüyü və səfər üçün yararsız hala gətirdiyi atı belə gücünü saxlama baxımından digərlərinin atını üstələyir. Türk eyni zamanda çoban, atabaxan, təlimçi, at satıcısı, nalçı və atlıdır: bir sözlə, bir nəfərlik komandadır. Türk başqa atlarla səfərə çıxanda onların 10 milinə qarşı iyirmi mil məsafə qət edir, onları tərək edərək sağa və sola dönür, yuxarıya doğru qabır və dərələrin dibinə enir, qaçan, sürünən, uçan və ya dayanan hər şeyə hər zaman ox atır.

Uzun və çətin yolda hamı susur, yorğunluqdan sıxılır və əldən düşür. Dayanma yerinə çatanda bu atlıların hamısı yəhərdən düşür, xəstə adamlar kimi inildəyir və... uzanırlar. Amma türk, o, iki dəfə artıq məsafə qət etmiş olsa da, dayanacağı yaxınlığında ceyran və ya maral görsə, həmən çiyinlərini qaldırıb ox atır, yaxud tülkü və ya dovşan görsə həmən atın belinə sıçrayıb dördnala onların arxasınca çapır, sanki bu uzun və çətin yolu o deyil, başqası gəlib.

Atlar və atlılar ordunun canıdır. Şanlı günlər, məşhur döyüşlər, böyük fəthlər onlarındır. Onlarıdır kişnətilər, uçan toz, şıltaqlıq, paltarlar, küləkdə çırpınan silahlar və dırnaqların

gurultusu; onlar təqibdə səhsiz, təqib olunduqda əlçatmazdırlar.

Ömər Xəyyam "Novruzname" əsərində insan və atı bir-biriylə bağlı vəsf edir: "Dördayaqlıların heç biri atdan daha yaxşı deyil. O, bütün otyeyənlərin şahıdır" ... Xosrov Pərviz'ə minməsi üçün Şəbdiz atını gətirdilər. O dedi ki, "əgər Allahın insan oğlundan daha ali bir qulu olsaydı, dünyanı bizə verməzdi. Və əgər atdan daha ali bir dördayaqlı olsaydı, bizi ata mindirməzdi". Yenə o deyir ki "Padişah, insanların öndəri, at da dörd ayaqların öndəridir". (s. 3).

(*Erkan Göksu. Ömər Həyyam "Novruzname"sine görə at və at türleri. Gazi Türkiyə/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, 4 (Bahar 2009), s.21-34.*)

Ömər Xəyyama görə "Səlcüklülər zamanında dünyada heç bir millət atçılığını türklər qədər yaxşı bilməmişdir. Onların işləri-gücləri gecə-gündüz at ilədir və sonra cahən də onların əlindədir" (*Muharrem Kesik. At Üstündə Səlcüklülər. Timas Yayınları, İstanbul, 2011; s. ?*)

Qeyd. "Novruzname"-ni Ömər Xəyyamın yazması məsələsi gübhəlidir, yazsa da, ancaq bir hissəsini yazdığı deyilir. (*Aminrazavi, M. 2013. The Wine of Wisdom : The Life, Poetry and Philosophy of Omar Khayyam. Oneworld Publications.*)

Eşşək, qatır və dəvə də gözəl heyvanlardır...

Dəvə, eşşək və qatır kimi digər atkimiləri, müəyyən yerlərdə atı əvəz edənlər saymaq olar. Onlar dözümlü olsalar da, sürət məsələsində atdan geri qalırlar. Dəvə dağlıq və rütubət yerlərdə özünü yaxşı hiss etmir.

Eşşəyin 5 min il və ya daha əvvəl Afrikada vəhşi eşşəkdən əhliləşdirildiyi, Misir və Mesopotamiyada yayıldığı güman edilir. Su və qidanın azlığına dözümlü heyvandır. Eşşək 31 cüt xromosoma malikdir (at-32 cüt). Eşşəyin quyruğu nazik və qulaqları uzundur. "Eşşək" əvəzinə "uzunqulaq" demək sanki daha mədəni danışmaqdır... Eşşəyin inadçı və səfeh olması fikri doğru deyil. Eşşək ağıllı heyvandır və çox ehtiyatlıdır, özünüqoruma hissəsinə malikdir, nədənsə qorxduğu bir yerə yaxınlaşmaqdan çəkinir, qorxduğu işə girişmək istəmir.

Qatır eşşək ata və at anadan törəmiş heyvandır. Çox dözümlüdür. Tərsinə cütləşmə, yəni ayğır və dişi eşşəyin balasına at qatırı deyilir; o, daha az rast gəlinən növdür, qatırla müqayisədə çox cəhətdən daha zəifdir. Qatır və at-qatır cinsləri nəsil vermir, doğub-törəməzdirlər.

Məhəmməd peyğəmbər Misir hökmdarı xristian Mukavkis'ə məktub göndərərək onu islamı qəbul etməyə çağırmışdı. Mukavkis cavab olaraq peyğəmbərə xeyli hədiyyə göndərmişdi. Bu hədiyyələr arasında dörd cariyyə qız, bir kişi qul, min misqal qızıl, müxtəlif Misir nemətləri, həmçinin at, boz qatır və eşşək olmuşdur. Çevik və sürətli bu qatırın adı Döldül, eşşəyin adı Yafur olub, atın adı bilinmir. Peyğəmbər Döldülə minmiş, sonra onu 4-cü xəlifə Əliyə hədiyyə etmiş, Əli döyüşlərdə onu minmişdir. Misir eşşəkləri qiymətli sayılmışlar; Yafur'un əfsanəvi (danışan və s.) olduğu barədə hədislər var. Məhəmməd peyğəmbər bu cariyyə qızlardan biri – Mariyə əl-Qibtiyyə ilə evlənmiş, ondan olan oğlu İbrahim körpə ikən ölmüşdür.

İnsanın dili eşşəyə qarşı haqsız aşağılamalarla doludur. At-eşşək müqayisəsi açıq-aşkar atın xeyrinədir, eşşəyə istehza olunur: "Ata palan, eşşəyə yəhər yaraşmaz", "At meydanında eşşək anqırmaz", "Atı atası ilə tanıdılar, qatırın anası ilə", "Qatırdan soruşdular: dedən kimdir? Dedi: nənəm atdır". Eşşəyə hörmət tək-tük hallarda görünür: "Eşşək qazanar, at yeyər". Atın kişnəməsi gözəllik, eşşəyin səs çıxarması, yəni anqırması tərbiyyətsizlik əlaməti sayılır: "Eşşək kimi anqırma", "Eşşək anqıranda itin başı ağrıyar". Bir çox deyimlərə görə

eşşək qanmazdır və yaxşı heç nəyə layiq deyil: “Eşşək nə bilir ki, zəfəran nədir”, “Eşşək olasan, çulun məxmər”. Adamın çox savadsız olduğunu göstərmək üçün ona “İki eşşəyin arpasını bölə bilmir” deyirlər. “Eşşəyi minərlər, ata çatınca” deyimi isə “böyük məqsədə birdən çatmaq olursa, ona addım-addım getmək olar” fikrini vurğulayır. “At olmayan yerdə eşşək də atdır” deyimi də bənzər fikrin ifadəsidir.

* * *

Eşşək barədə klassikləşmiş rəvayətlər mövcuddur, onlardan bir neçəsini yada salıram.

1. “Eşşəyi kirayə verirəm, kölgəsini deyil” məsəli mənasız mübahisə etməyə işarə vurur. Yunan sofist Zenobius (2-ci əsr) belə danışır: “Deyirlər ki, məhkəmədə müdafiəçi-vəkil kimi çıxış edən Demosten hakimlərin diqqətsizliyini, yaxşı qulaq asmadıqlarını görəndə – qulaq asın, sizə maraqlı əhvalat söyləyim, deyib və söyləyib: “Bir gənc bir eşşək kirayə edib Afinadan Meqaraya yola düşdü (eşşəyin sahibi ilə birlikdə). Günorta vaxtı o, eşşəyin kölgəsində oturub dincəldi. Eşşəyin sahibi etiraz etdi ki, yalnız eşşəyi icarəyə vermişəm, kölgəsini yox. Mübahisə davaya çevrildi”. Burada Demosten susdu və hakimlər ondan hekayəni tamamlamağı xahiş etdikdə, o, acı bir şəkildə dedi: “Siz eşşəyin kölgəsi haqqında nağlı dinləməyə hazırsınız, amma vacib bir məsələyə qulaq asmaq istəmirsiniz”.

2. Buridan eşşəyi adlı çox populyar bir deyim var. Eyni dərəcədə ac və susuz eşşəyin qabağına ondan eyni məsafədə duran vedrədə su və bir qıcaq ot qoyulub. Eşşək su ilə ot arasında seçim edə bilmir, nəticədə o qədər tərəddüd edir ki, susuzluqdan və acından ölür. Əslində bənzər paradoks Buridan`dan çox-çox əvvəl yaşamış Aristotel`də və Əl-Qəzali`də var. Aristotel “Göylər haqqında” (*On the Heaven, 259b*) əsərində yazır ki, eyni dərəcədə həm ac və həm də susuz olan adamın qarşısına yemək və su qoyulsa, o, hansından başlayım deyər tərəddüd içində qalıb ölə bilər. Əl-Qəzali`də isə belədir: Adamın qarşısında eyni dərəcədə yaxşı iki xurma varsa, o, onlardan birini – insan təbiətinə görə daha keyfiyyətini götürmək istəyəcək. Bunun üçün düşünməli olacaq (*Abu Hamid al-Ghazali, The Incoherence of the Philosophers. 2000. p. 23*). 14-cü əsr fransız filosofu Buridan`ın adı ilə bağlı olan rəvayətdə isə adam eşşəklə əvəz olunub. Bu paradoks fəlsəfənin “azad iradə” probleminə uyğundur və Buridan`ın əsərləri arasında onun adı ilə şöhrətlənən bu eşşək məsələsi yoxdur; o, sadəcə, azad iradə məsələsində *insan daha xeyirli olanı seçməyə çalışacaq* demişdir. Buridan misalına adamın əvəzinə eşşəyi kimin gətirdiyini bilmirəm.

Buridan eşşəyinin təsviri

3. Sən demə, Molla Nəsrəddinin məşhur, klassik lətifəsini SSRİ-nin rəhbəri Nikita Xruşşov yaxşı bilirmiş. Xruşşovun “20 ildən sonra SSRİ-də kommunizm qurulacaq, sovet adamlarının indiki nəslə kommunizmdə yaşayacaq” fikrinə qarşı çıxan bir dostunun “Nikita Serqeeviç, doğrudanmı siz elə düşünürsünüz?” sualına o, “yox, əlbəttə inanmıram, ancaq belə demək lazımdır” – deyər cavab verib. Təəccüb içində qalan dostunun “yaxşı, bəs 20 ildən sonra xalqa necə cavab verəcəksiniz?” sualına Xruşşov gözəl cavab verib: “Molla Nəsrəddin böyük pul müqabilində xanın eşşəyinə oxumaq öyrətməyi öhdəsinə götürmüşdü, arvadı deyəndə ki, a kişi, sənin ağıl yoxdumu, vədə bitəndə xana necə cavab verəcəksən? Mollanın cavabı

əvvəlcədən hazırmış (yoxsa bu işə girişməzdi ki...): Arvad, o zamana qədər ya xan ölər, ya eşşək, ya da mən”.

* * *

Dəvənin əti, südü, dərisi, yunu qiymətləndirilir. Dəvə də atgillər kimi Şimali Amerikada meydana çıxmış və oradan dünyaya yayılmışdır. Müxtəlif cins dəvələrin hardasa 3-6 min il əvvəl Orta Asiya və Ərəb yarımadasının cənubunda əhliləşdirildiyi güman edilir. Dəvə quru çöl və səhralarda dözümlü yük və minik heyvanıdır; atdan xeyli ağır yük daşıya bilir. “Səhra gəmisini” sayılan dəvə dağ və rütubətli yerə dözmür. Uzun müddət susuz və qidasız yol gedə bilir (çəkisini xeyli itirməklə, “içindən yeməklə”), bu baxımdan əvəzi yoxdur. Yaxşı görmə və qoxu qabiliyyəti var. 40 il və daha çox yaşaya bilir. İki dəvə cinsi mövcuddur: belində bir donqarı olan və iki donqarı olan. Birdonqarlıya Birkürüclü (Təkhürüclü) və ya Dromedar, İkidonqarlıya isə İkihürüclü (Cüthürüclü) və ya Baktrian dəvə deyilir. Dünyadakı dəvələrin çox böyük hissəsini (94 - 95 %) Birkürüclü dəvələr təşkil edir. Bu iki cins dəvələri peyvənd edib, sonra onları yenidən bu və ya başqa cinslə peyvənd etmək yolu ilə yeni növ dəvələr əldə edirlər.

Təkhürüclü dəvə

Cüthürüclü dəvə

Ədəbiyyat və mifologiyada at. Qərb aləmi

İnsanın atla bağlı xüsusi düşüncə və hissləri atın mifologiya, ədəbiyyat və incəsənətdə geniş əks olunmasını təmin etmişdir. Dünya ədəbiyyatı və mifologiyasında at insanla yanaşı layiqli yer tutmuşdur. İnsanlar atları da özləri kimi cürbəcür görmüşlər – sakit və çılğın, arıq və kök, qaçağan və astagedən, güclü və zəif... Dünya xalqları folklorunda həm möcüzəli, qanadlı və (və ya) danuşan atlardan, həm də gerçək, amma çox sürətli, çox güclü və gözəl atlardan söhbət açılır. Atın Günəşdən çıxdığı və qaynar olduğu, küləkdən əmələ gəldiyi və böyük sürətə malik olduğu, qanadlanması, sudan-dənizdən çıxması, gözəllik və gücü ilə fərqlənməsi kimi cürbəcür fikirlər mövcud olub. Yaxşı atla insanın ruhən yaxınlığı vurğulanır; yaxşı at sahibini yaxınlaşan təhlükə barədə xəbərdar edir. Atı vəsf edən at poetikasından

danışmaq mümkündür. Külli miqdarda əsərlərdə atla bağlı süjetlərə rast gəlinir, atın baş qəhrəman və ya qəhrəmanlardan biri olduğu əsərlər də az deyil. Atla bağlı bir neçə mifoloji rəvayətləri və klassik əsərləri yada salmaqla kifayətlənirəm.

"Troya atı" savaşda və ümumiyyətlə həyatda düşməni və ya rəqibi hiylə işlədib aldatmaq, maddi qazanc hissi aşılamaqla onun sayıqlığını zəiflədib yox etmək üsulu kimi tarixə düşmüşdür. Uzun mühasirəyə baxmayaraq Troya şəhərini fəth edə bilməyən yunanlar hiyləgər Odisseyin təklifi ilə taxtadan çox böyük bir at düzəltdi, onun içində Odissey özü də daxil olmaqla cəsur döyüşçüləri gizlətdi, sonra taxta atı sahilə qoyaraq, ələtsiz qalib oranı tərk etdiklərini göstərmək üçün gəmilərə minib uzaqlaşmışlar. Troyalılar sevirmiş və taxta atı hərbi qənimət kimi şəhərə aparmışlar. Gecə vaxtı yunan döyüşçülər bu taxta atdan çıxıb şəhər qala qapılarını açmış və nəticədə yunan ordusu şəhəri dağıdıb, qələbə çalmışdır.

Makedoniyalı İsgəndər'in Bukefalos adlı atı da tarixi məşhurlar sırasındadır. Plutarx İsgəndər'in həyat tarixçəsində bu at barədə maraqlı rəvayət danışır. Makedoniya kralı Filipp'ə satmaq üçün təqdim olunan Bukefalos qəşəng, amma ipə-sapa yatmayan vəhşisayaq at idi və heç kimi yaxın qoymurdu (Bukefalos "öküzbaş" deməkdir). 12-13 yaşlı İsgəndər bu şıltaq atı ram etməyə girişdi. O, başqalarının görmədiyi bir şeyi - atın öz kölgəsindən ürkdüyünü müşahidə etmişdi və yüyənindən tutub atın başını günəşə doğru yönəltdi ki, o, öz kölgəsini görməsin. Atı əli ilə sıgallaya-sıgallaya bir qədər onun yarı ilə qaçan İsgəndər nəhayət atın belinə sıçradı və atın başını döndərərək onu qürurla atası Filipp'in qarşısına sürdü. Oğlunun igidliyindən iftixar hissi duyan Filipp dedi: "Oğlum, sən özünə bərabər və layiq bir səltənət tap, çünki Makedoniya sənə üçün çox kiçikdir." (Plutarx, «Александр», 6, Сравнительные жизнеописания в двух томах).

Troya atı abidəsi. Çanakkale, Türkiyə

*İsgəndər və Bukefalos.
Müəllif: Domenico Maria Canuti.
17-ci əsr*

* * *

*Don Quixote və Sancho Panza.
Müəllif: Lorenzo Coullaut-Valera. Madrid*

Gulliver Houyhnhnmlar diyarında

Miguel de Cervantes'in (1547-1616) dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən olan "Don Quixote" (Don Kixot, 1605) romanı onun baş qəhrəmanı, qəribə cəngavər Don Kixot'un başına gələn macəralardan bəhs edir. Don Kixot həmişə özünə yaxın sadə adam – eşşək belində gəzən Sancho Panza və özünə oxşar görünüş və xasiyyətə malik yöndəmsiz, yaşlı və yorğun at – Rocinante (Rosinante) ilə birlikdədir.

İngilis yazıçısı Jonathan Swift'in (1667-1745) qələmindən çıxan və dünya ədəbiyyatının satirik incilərindən sayılan məşhur "Gulliver'in səyahətləri" (*Gulliver's Travels*, 1726) əsərinin sonuncu – dördüncü hissəsi Gulliver'in ixtiyarsız düşdüyü bir adada rastlaşdığı iki növ məxluqları təsvir edir: vəhşi, ağılsız adamlar – Yahoo'lar və danışan, zəkali, mehriban atlar – Houyhnhnm'lar. Houyhnhnm'lar Gulliver'in zəkali olduğunu görsələr də, onu Yahoo sanır və Gulliverin bütün söylərinə baxmayaraq onu adadan getməyə məcbur edirlər.

Lord Byron'un (1788-1824) "Mazeppa" (1819) poeması ədəbiyyat və incəsənətdə böyük iz buraxmışdır. Əsərin qısa məzmunu belədir. Ukraynalı Hetman Mazeppa və İsveç kralı 12-ci Karl Rusiya ilə Poltava savaşında məğlub olub, geri çəkilirlər. Yorğun düşmüş bu iki kişi gecələmək üçün düşgə salırlar. Kral Mazeppanın at sürməsinə heyranlığını bildirir və Mazeppa ona bu bacarığı necə öyrəndiyini söyləyir. Mazeppa gəncliyində başına gələnlərdən, o cümlədən Polşada Kral 2-ci İohann Kazimirə bir paj kimi yaxın xidmətindən danışır. O, "Asiya baxışlı" gözəl şərqsayağı qadın Tereza ilə tanış olur. Tereza özündən otuz yaş böyük qraf-la evlidir. Mazeppa ona o dərəcədə aşıq olur ki, ehtiraslarına hakim ola bilmir və onlar gecə görüşüb sevişirlər. Lakin Qrafın adamları onları bir yerdə tutub, Qrafın yanına gətirirlər. Qraf qeyri-adi dərəcədə qəddar bir cəza əmri verir: Mazeppa'nı çılpaq şəkildə bir ata bağlayırlar, onu ələ salır və sərbəst buraxırlar. At Şərqi Avropa boyu çapır, Mazeppa böyük ağrı hiss edir, əzab çəkir, həyəcan keçirir. Atın sanki zahirən sonsuz enerjisi var. Mazeppa iki dəfə az qala ölür. O, özünü "ölümlə üz-bəüz" kimi təsvir edir, lakin at çayda üzəndə özünə gəlir, sonra "buz xəstəliyi" hiss edir və onun

cəsədi ilə kef çəkməyə hazırlaşan qarğanı görür. Huşunu itirən Mazeppa oyananda özünü yataqda görür, yaralarını "kazak qız" müalicə edir. Qəhrəman at ölmüş, qəhrəman Mazeppa xilas edilmişdir. Mazeppa söhbəti bitirir və yatmaq üçün yatağını hazırlayır, Kral artıq bir saat vardı ki, yatmışdı.

*Mazeppa ölməkdə olan atın üstündə. 1824.
Müəllif: Delacroix*

*Mazeppa və Canavarlar. 1826.
Müəllif: Horace Vernet. Calvet Muzeyi, Fransa*

*Mazeppa atların əhatəsində. 1833.
Müəllif: John Frederick Herring I. Tate Gallery*

Ukraynalı Hetman Mazeppa'nın (1639-1709) belə macəralı sevgisi və çılpaq şəkildə ata bağlanması barədə rəvayəti təsdiq edən heç bir tarixi sənəd yoxdur. Byron'un Mazeppa'sı, xüsusilə çılpaq adamın at belində uzun və təhlükəli səfər həyəcanı şair, yazıçı və jurnalistlərə,

bəstəkar, rəssam və digər sənətkarlara, siyasət və iş adamlarına ilham vermişdir. Victor Hugo 1829-cu ildə "Mazeppa" adlı kiçik bir poema yazmış, bu poema əsasında Franz Liszt 1850-ci ildə orkestr üçün "Mazeppa" simfonik poemasını bəstələmişdir (ilk tamaşa 1854-cü ildə baş tutmuşdur). P.İ. Çaykovsky "Mazeppa" adlı 3 pərdəli opera yazmışdır (1881-1883, ilk tamaşa – 1884); o, Byrona deyil, fərqli süjetə – Puşkinin "Poltava" poemasına əsaslanmışdır. Böyük romantik rəssam Delacroix 1824-cü ildə "Mazeppa ölməkdə olan atın üstündə" rəsmini çəkmişdir. Horace Vernet (1789-1863) və onun arxasınca John Frederick Herring (1795-1865) Mazeppa mövzusunda bir neçə rəsm çəkmişlər (1826, 1833, 1842).

Lev Tolstoy

İngilis yazıçısı Anna Sewell'in (1820-1878) tək əsəri olan "Black Beauty" (Qara inci / Qara qəşəng, 1877) ən çox satılan, ən çox oxunan kitablardan biridir. İndi uşaq ədəbiyyatına aid edilən bu əsər Qara inci adlı atın öz dili ilə danışdığı həyat tarixçəsindən bəhs edir. O, dayca olaraq anasının yanında bir fermada keçirdiyi qayğısız günlər, Londonda kebdə (faytonda) çalışdığı ağır günlər, başına gələn maraqlı əhvalatlar və xoşbəxt təqaüd çağı barədə danışır.

Lev Tolstoy (1828-1910) uşaqılıqdan at sürmüş, həyatının mühüm hissəsini at belində keçirmişdi. O, atı çox sevirdi və at barədə düşünürdü, onu sanki bir at ehtirası bürümüşdü. Tolstoy'un 4 minə yaxın atdan ibarət böyük ilxısı, qardaşının isə at zavodu vardı. Tolstoy hətta yerli atla ingilis atını peyvənd etmək vasitəsilə yeni bir at cinsi

yetidirmək arzusunda olmuşdur. "Hərb və Sülh" romanı atla bağlı süjetlərlə doludur. "Anna Karenina" romanında Aleksey Vronski'nin "Fru-fru" adlı qaçağan (cıdır) atının faciəsi ilə baş qadın obrazın – Anna Karenina'nın faciəsi arasında bir paralellik görmək mümkündür. Əslində Tolstoyun "Fru-fru" adında öz sevimli atı vardı; "Dəmir" və "Sultan" da onun xoşuna gələn atlar arasında idi. Tolstoyun "Xolstomer" adlı hekayəsi (1863-1886) axtalanmış atın faciəsinə həsr olunmuşdur. Bu əsər əsasında teatr tamaşası qoyulmuş, kinofilm çəkilmişdir.

Amerika yazıçısı Mark Twain "A Horse's Tale" (At rəvayəti, 1906) povesti bir yetim qız və onun sevimli atının faciəsindən danışır. Qız və onun atı – hər ikisi işkəncəyə məruz qalmış öküzün buynuzunda qanlı ölümə düşər olur.

(Ardı gələn nömrədə)